

Indreko, R. ja Vassar, A.

2A

5413

Eraldine aratõmme ajakirjast „Ajaloo Ajakiri“, 1941, nr. 2.

Отдельный отиск из журнала „Исторический Журнал“, 1941, № 2,

2

Raamatukogu

55961

ARHEOLOOGIA MUUSEUMI KOGUDE KASV 1940. A.

I.

Möödunud aasta jooksul Arheoloogia Muuseumi kogunenud kiviaega kuuluvate leidude arv (peanumbrite järgi 14 ja alanumbrite järgi 574) ei ole suur, aga võttes materjali sisuliselt, väärib nii mõnigi leid nende hulgas tähelepanu. Puht statistiliselt on tublisti langenud üksikleidude hulk võrreldes eelmiste aastatega, üldarvult ulatudes 16-le. Üks leid on saadud Stockholmi ümbrusest ja 558 üksiknumbrit kuuluvad kiviaegsete asulaleidude hulka.

Asudes leidude kirjeldamisele vanuse järjekorras, tuleb nimetada esijoones luust ahangit ja õnge, mis on kalurite poolt võrguga Peipsi järvest välja tõmmatud, mõlemad Iisaku khk. ja vallas: ahang Katase ja Uueküla vaheliselt alalt umb. 2 km rannast ja õng Uueküla kohalt umb. 5 km kaugusel rannast. Nüüd Arh. Muuseumi tulnud ahang sarnaneb juba varem Peipsist Lohusuu kohalt umb. 10 km rannast leitud ahangitele, aga õng, seni esmakordne Peipsist, sarnaneb täiel määral Pärnu jõest leitud selletaoliste riistadele. Kahtlemata on vanuse küsimuses sel juhul raskusi, kuna leiusuhted midagi ei ütle, aga riistad oma vormi järgi peaksid kuuluma Litorina algusse, s. o. umb. 5000—4000 a. enne meie ajaarvamist. Pole usutav, et lained oleks need riistad kuskilt rannast 2—10 km kaugusele järve sisse viinud, sest viimasel juhul oleks pidanud kuskil rannikul samuti leitama mõni sellesarnane leid. Tõenäosemalt asuvad leitud enam-vähem omal algsel kohal. Sellest oleks otseseks järelduseks, mida geoloogid on ammu kinnitanud, et Peipsi järv pidi Antsülus-ajal ja Litorina aja alguses olema palju väiksem ning nüüd kalurite poolt tehtud leitud oleks võinud asuda osalt endise Peipsi rannikul (näit. käesoleval juhul ahang), osalt kaugemal, kus võis tol ajal olla olnud saar (õnge leid ja Lohusuu kohalt ahangite leiud).

Vanuselt järgmine on Narvataguse Lommi kl. asulaleid, mis kuulub kammkeramilise kultuuri rühma, umbes kolmandasse aastatuhandesse enne meie ajaarvamist ja millel kaevamisi teostas allakirjutanu. Leiukoht asub väikese jõekese kaldal kõrgematel liivastel aladel, mis seal moodustavad ainukesel sellesarnase saarekese rabade ja niiskete savimaade keskel. Elamu ase oli kohalikkude elanikkude kirjelduse järgi juba varem kruusavedajate poolt

hävitatud, kuid samas läheduses tuli välja veel mitu lahtist tuleaset, kus oli veel alles hoidunud söestunud tukke. Nende tuleasemete ümber on tolleaegsed kalur-kütid istunud ja mitmesuguseid töid ning ka toitu valmistanud, mispärast leidude tihedus on nende ümber tuntavalt suurem kui mujal. Eriti rikas oli kõnesolev asula keraamikast, mille hulgas, neid rekonstrueerides, võib leida suuri 50 cm läbimõõduga anumaid, mida kasutati tavaliselt mitmesuguste toidutagavarade säilitamiseks; nende kõrval aga ka tavalise poti suurusi nõusid ja õige väikesi jooginõusid, meie tassi suurusi ning veelgi väiksemaid. Kõik need nõud on ümmarguse põhjaga ja üle terve pinna kaunistatud väga mitmekesiselt kombineeritud kammtemplite ning lohkude ridadega. Peale keraamika leiti seal hulk tulekivist nooleotsi, mida kasutati tol ajal ka nugaena, väikesi kivitalbu, kaelaskantavaid kivist ripatseid ja väga puhtalt lihvitud kivist rõnga osi, suuri lihalõikamise nuge, nn. kõõgipuge, kivist sae katkend, tulekivist kõõvitsaid mitmesuguste puu- ja nahatööde tegemiseks, suur kivist haamer jm. Tavaliste tarbe- ja tööriistade kõrval leiti savist linnupea-skulptuure, milles peegeldub kalur-küttide usund. Vastava linnu, looma või kala kuju toodi ohvriks jumalale või haldjale, selleks, et saada suurt saaki, et loomad või linnud jne. ei pageks ära küti eest. Amulettidena kanti kaasas ka loomade hambaid või mõnda muud osa, et omada osa selle looma hingest. Nii keraamika oma mitmekesiste ornamentidega, mille hulgas isegi kammiga valmistatud linnu kuju, kui ka skulptuurid ja tarberiiistad on tihedalt seotud suure kammkeraamilise kultuuri iseloomuga, aga eriti Laadoga ja Äänisjärve ümbrusega, kus võib leida peaaegu täpsusteni samu elemente. Seda ühendust kinnitab veel kivitalbade materjal, mis ei ole kohalik, vaid siia toodud just viimaks-nimetatud aladelt, kus seda külluses saadaval.

Sama suunda näitab veel Iisaku khk. ja vallas Uuekülas vana elumaja lammutamisel keldri prahi hulgast leitud savikiltkivist õõnestalb. Impordina võib märkida veel Narvataga Vtroja kl.-s leitud tulekivist kirvest. Tulekivi nagu teada ei leidu Eestis nii suurtes tükkides, et saaks valmistada kivikirvest. Täiesti võõras tüüp on samuti 12-tahuline kivikirves, mis on välja tulnud Kunda Selja algkooli kolikambri, kuid mille algleiukoht kahjuks teadmata. Asulaleiuna tuleb nimetada üht ristteralist ilma varreauguta kivikirvest Jõelähtme khk. Kroodi kl. alalt, kus on tegemist suure kiviaja külaga, mida kahjuks ei ole seni veel kaevatud. Leiukoht asub kõrgel Litorina-mere randvalli liivasel alal, kus prof. A. Öpik selle leidis ja lahkest üle andis Arh. Muuseumile.

Karjakasvataja-rahvastelt maha jäänud mälestusi on venekujulise kivi- kirve vanem vorm (umb. 3800 a. vanune) leitud Harjumaalt Kloostri valla Määra kl. Nigula talu endisest koplilt ja sama kultuuri noorem kirve vorm leitud Petserimaal Vedernika kl. Lehe tl. maal. Umb. samast ajast või vähe varemast võivad olla kivitalvad ja lihvimiskivi Saaremaalt Karja khk. Ratla kl. Kahvi tl. maal, kus peaks olema asula, arvesse võttes järjekindlalt leitud hulgalisi leide. Juba kiviaja lõpu riistadena on kahe teraga õõnestalb Narvatagusest Sagrivje ja Konduši kl. vaheliselt alalt; varreauguga lameselgne hiline vorm Narvatagusest

Vtroja as. Kungla tl. maalt ja Balti-vormi lihtne varreauguga kirves Narvataguselt Kuikinbergi kl. alalt.

Kokku võttes pakub see väike materjal väga huvitavat ja laialdast pilti selle kauge mineviku ajaloo osa süstemaatseks uurimiseks.

R. Indreko.

II.

Metalliaegadest on Arheoloogia Muuseumi kogud kasvanud eelmise aasta jooksul 19 eri leiukohast saadud 6927 alanumbriga, Nendest on 6202 alanumbrit saadud 8-lt teaduslikult kaevatud kalmelt ja 682 alanumbrit ühelt linnuselt, kusjuures need kaevamised kestsid kalmetel 17 ja linnusel 9¹/₂ nädalat. Üksikleidude puhul on 3 kohta inspitseeritud ja teostatud järelkaevamine. Peale linnuse on kõik teised kaevamised nn. sundkaevamised, kuid andsid märkimisväärseid tulemusi uue ainese näol, mida nad lisasid muistse ühiskonna ajaloo valgustamiseks Eestis alates barbaarsuse keskastmest.

Barbaarsuse keskastmesse (pronksiaega) kuuluvaks osutus allakirjutanu poolt kaevatud kivikalme Jäma ja khk. Karuste kl. karjamaal, nn. „Suurvare“. Oma ehituselt kuulub see kivikirstkalmete rühma, kuid sisaldas rea erinevaid üksikasju. Esmakordselt Eestis leiti siin kaks suurtest raudkividest laotud kiviringi tihedalt kõrvuti, neist läänepoolsemal läbimõõt umb. 4,5 ja idapoolsemal 13 m. Väiksemas ringis oli keskel püstplaatidest kirst luustikuga. Suurema ringi keskosa oli 1904. a. E. Igeli ja J. Gahlnbäcki poolt põhjani läbi kaevatud, kuid mullast leiti nii põletatud kui põletamata luid ning pronksist habemenuga, mis laseb oletada keskel kaksikmatust. Samasugune lihtne habemenuga on varem leitud Kaarma Kuigu kivikirstkalmest. Suure ringi sisse oli maetud veel kahel korral põletatult, koos rüüvajäänustega, ning teise juurest leiti pronksist õõskeldi serv, mis kuulub tõenäoselt nn. Mälar-tüüpi keldile. Nende keltide peatootmisala oli Kesk-Rootsi umb. I aastatuhande algul e. m. a. ja Eestist oli neid varem leitud ainult üks eksemplar. Ainulaadseks nähteks oli luustiku leidmine püstplaatidest kirstus suure kiviringi lääneosa alt vastu väikse ringi. Tõenäoselt on tegemist ohvermatusega kalme rajamisel. Sama ringi lõunaosa alt leitud süvendtulease on samuti seotud kalme rajamise rituaaliga. Lõppeks leiti suures ringis veel üks luustik kahe pronksõrmusega, kuid see on ilmselt järelmatus hoopis hilisemast ajast. Suure ringi keskel oli jäänuseid veel kahest seesmisest ringist, mille puhul on huvitav tähelepanu pöörata kohalikule rahvatraditsioonile, mille järgi „Suurvare“ olnud piiratud kolme kiviringiga, kuigi kalme pinnal seesmisised ringid ei olnud nähtavad. See kalme on Eestis vanimaid leidudega dateeritavaid kivikirstkalmeid, kuid osutab kalme rajamise ritu-

aalis juba kombeid, mis elavad üle 1000 aasta hiljem tarandkalmeis edasi. Samal ajal näitab see kalme juba nii varasel perioodil arenenud ühiskondlikku korda Eesti territooriumil, kus patriarhaalse sugukonna juhi matmiseks kulutati palju vaeva võimsa kivikalme rajamisega maastikus valitsevale kohale ja ei põrgatud tagasi inimohvreistki.

Eelmisest kalmest mõnevõrra hilisem on samas lähedal avastatud väike laevakujuuline kalme, mis on Eestis esimene sarnane. See osutab otsestele suhetele Ojamaaga, kes on ilmselt olnud huvitatud tähtsast Väina-teest, millise huvi väravapostideks oleksid mainitud tüüpi kalmed Lätis Talsi piirkonnas ja nüüd Sõrves. Samasse aega kuulub ka luust labidaspeega nõel Jõelähtme algkooli mängumurult, kus platsi tasandamisel kõrvaldati 2 piklikku kivivaret. Teisest leitudki nõel, savinõukilde, huid ja sütt, kuid mingit ehitust ei olla märgatud. Need luunõelad on tüüpilisteks panusteks kivikirstkalmetes, kust muidu leide äärmiselt napilt. Et neid pole eraldi panusteks valmistatud, vaid kasutatud elus, näitab nende nõelte tarvitamisest siledaks ja läikivaks kulunud pind ning esinemine samaaegsetel linnus-asulatel, nii Eestis (Asva), Lätis, Leedus kui ka Venes nn. gorodištše-kultuuris. Kivikirstkalmeks osutus kaevamisel ka madal kivivare Paldiski poolsaarel Pakre kl. Tõnso tl. maal, kust leiti peale keskel kirstus asuva luustiku veel üks hilisem järeilmatus nn. rooma rauaaajalt.

Barbaarsuse ülemastmesse kuuluva ühiskonna uurimiseks on samuti saadud mitu huvitavat uudisleidu. Eriti oluline on kaks kalmeleidu Saaremaalt nn. rooma raua-ajast (I—IV saj. m. a.), kuna vastaval ajal varem näis Saaremaa olevat asustustühi. Paistab, nagu hakkaks see lünk Saaremaale asustusloos viimaste aastate arheoloogilise uurimise süvenedes mõnevõrra täituma. On ilmne, et Saaremaa neil sajanditel olnud asustamata, jääb aga siiski probleemiks, kuid võrd tihed ja elujuline asustus on olnud ja mis on tinginud selle olukorra, et sinne metallkäsitöö ja vahetuskaubandus pole saanud sellist arengut kui teistes Põhja- ja Ida-Eesti maakondades samal ajal. Oma liiklusgeograafiliselt asendilt teiste eesrindlike suguharu-alade suhtes ei olnud Saaremaa nüüd sugugi halvemini situeeritud, kui näit. I aastatuhandel e. m. a. või alates I aastatuhande keskelt m. a. j., kus Saaremaa näitab elavaid välisühendusi ja iseseisvalt arenevat rikast ainelist kultuuri. Mõlemad kaevatud kalmed, nii mag. M. Schmiehelmi poolt avatud väike kivikalme Põide khk. Randvere kl. Matsi tl. põllul, kui ka allakirjutanu poolt kaevatud suur, kuni 15 m läbimõõta, raudkividest moodustatud korratu ringiga piiratud kalme Jämaja khk. Karuste kl. Laasi tl. maal nn. „Kahusaadus“, andsid väga vähe leide, mis ei ole kuidagi võrreldav samaaegsete rikaste kalmetega mujal Eestis. Teiselt poolt osutab aga kalmete ehitus kui ka osalt esemed kohaliku asustuse pidevusele, kus muutused on tingitud ainult ühiskondlikust ja majanduslikust arengust. Üllatavaks uudisleiuks oli ka Virumaalt Lüganause khk. Mustmäta kl. Puusepa tl. uudismaalt saadud III saj. peitleid, mis tehti äestamisel, kuna leid tõenäoselt oli üles keeratud juba sügisesel künnil traktoriga. Peitleid koosneb 16 kaelavõrust kogukaaluga 4,5 kg, nendest 1 punutud ja aasotstega,

8 pasunotstega ja 7 seenotstega kaelavõru. Leiu suletuses ja peitleiu iseloomus ei saa olla kahtlust, mille poolt räägib ka võrdlemisi ühtlane paatina. See leid on haruldane oma koostise poolest, kus tüpoloogilisest seisukohast sama tüübi „vanad“ ja „noored“ vormid esinevad kõrvuti, samuti pasun- ja seenotsisade kaelavõrud nii suurearvuliselt, kuna neid tavaliselt ei peeta täiesti samaaegseteks, vaid ainult teatud määral lõikuvateks ehetevormideks. Eraldi või kivi kalmes leidmise puhul oleks äärmised vormid tüpoloogilisel alusel dateerides olnud lahutatud vähemalt kuni 200 aastaga. See manitseb kõige tugevamalt ettevaatusele suletud leidude puudumisel liigselt rakendada dateerimisel nn. tüpoloogilist arengut, samuti näitab teiselt poolt, et Soome lahe piirkonnas ei tarvitse kehtida samade tüüpide puhul samad dateeringud, mis võivad õiged olla Ida-Preisil või Memeli alal. Selle põhjus on ilmselt mõlema piirkonna metallikäsitöö suures iseseisvuses vaatamata rea vormide ja tüüpide samasusele ja lähedusele. Seega Mustmäta leiu puhul näib vastavate kaelavõrude eluiga mõnevõrra pikenevat, kusjuures aga alavormid, n.-ö. „arengu eriastmed“, keelduvad toetamast detaileeritumat dateerimist. Varem on samaaegseid peitleide Eestist saadud ainult paarist kohast, needki huvitaval kombel koosnedes peaaegu samadest tüüpidest. See tõstab küsimuse, kas neis peitleidudes ei avaldu mitte mõni usuline komme.

Tõenäoselt rooma raua-aega dateerub ka odaotsa ja 2 noa leid Viru-Nigula khk. Selja kl. Raja tl. maalt, kus on võib-olla tegemist kalmekohaga. VII saj. algusse kuulub üks odaots Harju-Jaani khk. Kiviloo-Lükati kl. Äksi tl. maalt nn. „Luudemäelt“, mis samuti kalmistu.

Veelgi arenenuma ühiskonna, juba territoriaalsete kogukondade mälestusmärkideks oleksid järgnevad leiud XI–XIII saj., kus aga kajastuvad tugevad sugukondliku korra traditsioonid. Sellele ajajärgule iseloomulisi aardeleide on saadud kahest kohast. Harju-Jaani khk. Kehra kl. Andrekse tl. õuelt saadud XI saj. peitleid koosneb araabia, bütsantsi ja anglosaksi müntidest, mis asusid väikeses kõrges savinõus. S. Kaarti poolt teostatud inspeksioonil selgus, et samas on asulakoht. Seega tunneme Eestist juba mitu peitleidu muistsete asulate juures, nii Põltsamaalt, Lihula Pariverest jm. Teine aareleid saadi Mihkli khk. Paimre kl. Altjüri tl. põllult, nn. „Leedikupealselt“ äestamisel, mis dateerub XI saj. lõppu. Leidu kuulub hulk lääneeuroopa münte, hõbekang, 4 käevõru, 2 rinnalehte ja ristripats — kõik hõbedast. Rahad olla asunud kahekaupa rõngasse pandud käevõrude sees.

Suurimaks kaevamiseks oli möödunud suvel Saaremaal Põide khk. Viltina kl. Peerna tl. nn. „Rutiränga“ kaevamine, mis teostati O. Saadre, M. Schmiedehelmi ja allakirjutanu juhatusel. See on ulatuslikumaid ja suurejoonelisemaid kalmekaevamisi, mis üldse Eesti alal kunagi on tehtud, kus 9 nädala jooksul kahes rühmas töötades avati enam-vähem kogu ca 3000 m² suurune kalmistu, mis andis 5551 leiunumbrit. Leiud kuuluvad XI–XIII saj. See on tüüpilisi Saaremaa kalmevälju, kuhu on maetud peamiselt põletatud suhteliselt madalasse kivide vahele ja alla. Üksikmatuse algosaks osutus suuremate kividega ringis piiratud väike, 3–4,5 m läbimõõta kalme, mille kes-

kele oli asetatud surnuluud ühes panustega. Seega kalmetuüp on põhikujult väga vana ja Saaremaal tuntud kõigist metalliaja järkudest. X—XIII saj. need raunad asuvad tihedate rüüraadena ja osalt sulavad täiesti ühte, moodustades enam-vähem ühtlase kivilademe, milles pole võimalik eraldada algkalmeid. Sama pilti pakkus ka enamus Rutirängast. Samas kalmes leidis kahel kohal massilisemalt neede ja naelu, kokku vähemalt paartuhat eksemplari, mis on tõenäoselt jäänused matmisest laevadesse (uiskudesse). Nendest teise needide-naelte leiuala pikkus oli kuni 14 m. Laevhaudu needide järele tunneme ka mujalt Põhja- ja Lääne-Eestist, nii Jüri Raest, Lagedilt jm. Viltina kalmistu asus muide ka üsna lähedal merelahele ja arvestades, et tol ajal meri kattis kuni 2 m kõrguseni praegust randa, ulatus madal laht vahenditult kalmistu jalani. Kalmistu ise asus moreenkuhjatile põhjanõlval, kuna tasasem lõunapoolne osa oli juba pika aja kestel järkjärgult võetud põllukultuuri alla. Vastavalt omaaegsele matmisviisile, kus pannused purustati ja osalt koos laibaga põletati, on vaatamata suurele leiuarvule tervete ja suuremate esemete arv suhteliselt väike. Panusteks olid esijoones mitmesugused ehted, relvad ja hobusevarustis, kuna aga igapäevase elu tarbeesemed on väga harvad. Uudisena leiti ühest kohast terve hunnik võrgukive, kuhu näib olevat asetatud võrk. Ometi lubavad needki leiud teha koos kalmeehituse ja matmisviisiga laiaulatuslikke järeldusi vastava asustuse, ühiskondliku korra, majandusliku aluse ja ühenduste ning vaimse elu kohta. Ka detailsemaks dateerimiseks andis kalme terve rea tugipunkte üksikute müntide ja suletud leidudega. Kogu aines tik kavatsetakse lähemas tulevikus üksikasjalikult läbi töötada. Samasugune kalme, suurusega 600 m², kaevati samas lähedal Randvere kl. Matsi tl. põllul nn. „Sinimäel“ läbi mag. R. Indreko juhatusel. Oma ehitus- ja matmisviisilt ning leidude iseloomult on see väga sarnane Viltina kalmistule. Noorema raua-aja esemeid andis ka Paldiski poolsaarel Pakre kl. Tõnso tl. kalme ja üksikesemeid on saadetud Helme khk. ja Narvatagusest Skarjatina ja Konduši külade alalt.

Möödunud suvel jätkati kaevamisi ainult ühel linnusel, nimelt Lõhaverel O. Saadre juhatusel. Tranšeega piki linnuse platood selgitati selle ehitust, kus esines rida ehituste jäänuseid kivirühmade näol ja saadi mitmesuguseid leide, neist huvitavamad luust nikerdatud noatuped ja ripatsid. Teiseks jätkati idanõlvaku kaevamist kuni jalani. Selgus, et 1939. a. leitud kitsast väravast läks osalt puudega kindlustatud võrdlemisi järsk, üle meetri lai tee alla jalale, kus leiti teine kaev. Kaev oli nelinurkne, puust raketega, ristnurkadega, väljastpoolt osalt kindlustatud kividega ja vesiliiva sissevalgumise takistamiseks kaetud tohuga. Kõige alumised rakked olid kasest, pealmised säilinud rakked männist, palgid ise ümmargused, ca 14 cm jämedused. Kuna tee ja kaev olid kaetud paksu turbakihiga ja pealmiste liivakihtidega, siis on selge, et see linnuse jalal asuv kaev kuulub linnuse vanimale ehitusjärgule, kuna platoot 1939. a. leitud kaev on ehitatud hiljem, kui oli selgunud, et pikaajalisel piiramisel linnust ei suudeta tarvilisel määral veega varustada jalal asuvast kaevust. Ühtlasi osutasid kaev ja tee selgesti, et linnuse nõlvadel paksud liivakihid on tõesti kuhjatud inimjõuga, et kõrgendada valli alust ja järsendada nõlvu. Kaevust saadi rida puust esemeid ja tohust torbiku

põhi. See kaevamine juba neljandat suve samal linnusel tõendas süstemaatse uurimise otstarbekohasust ja viljakust sellistel monumentaalsetel muistse ühiskonna mälestusmärkidel kui on linnused.

Vaadates möödunud aastal kogunenud ainekule näeme selle mitmekesisust ja uudsust, mis ongi nii vajaline inimühiskonna ajaloo vanima ja ulatuselt väga pika ajajärgu uurimiseks nii laiuses kui sügavuses. Ühtlasi selgub sel taustal ka lähituleviku ülesandeid, mis väliuurimistöös seisnevad eriti kompleksuurimiste teostamises.

A. Vassar.

Väljaandja ENSV Hariduse Rahvakomissariaat. RK „Teaduslik Kirjandus“.
Toimetuse kolleegium: H. Rebane, H. Kruus, I. Kruus, P. Tarvel ja
Ev. Blumfeld. Vastutav toimetaja H. Rebane. Nats. K. Mattieseni trüki-
koda, Tartu, 1941. Tellim. nr. 395. 100 eks. MB. 1121.

